

HAPSc Policy Briefs Series

Vol 4, No 2 (2023)

HAPSc Policy Briefs Series

Multiculturalism and Ethno-Cultural Diversity: Theoretical Insights, Developments and Rising Challenges to the European Migration Policy

Nikos Papadakis, Georgia Dimari, Nikolaos Kosmadakis

doi: [10.12681/hapscpbs.36668](https://doi.org/10.12681/hapscpbs.36668)

Copyright © 2023, Nikos Papadakis, Georgia Dimari, Nikolaos Kosmadakis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Papadakis, N., Dimari, G., & Kosmadakis, N. (2023). Multiculturalism and Ethno-Cultural Diversity: Theoretical Insights, Developments and Rising Challenges to the European Migration Policy. *HAPSc Policy Briefs Series*, 4(2), 105–121. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.36668>

Multiculturalism and Ethno-Cultural Diversity: Theoretical Insights, Developments and Rising Challenges to the European Migration Policy¹

Nikos Papadakis², Georgia Dimari³ & Nikolaos Kosmadakis⁴

Abstract

The present study critically reviews the current theoretical debate on the management of cultural diversity and multiculturalism, emphasizing on the debate between Charles Taylor's theoretical legacy on "equal worth" and the approach of moral liberalism. Within this context and taking into account the key stakes, the paper proceeds in the brief critical analysis of the European Migration Policy, after the outbreak of the 2015 Refugee Crisis, as well as on the political impact and subsequently the rise of euro-scepticism and anti-migration political agendas and parties (across Europe), based on the instrumentalisation of stereotypes and fears within the European Societies-at-Large. Given the above-mentioned, it also focuses on the rising challenges for the EU Migration Policy.

Keywords: Multiculturalism, cultural diversity, equal worth, moral liberalism, multicultural awareness, refugee crisis, migration policy, anti-migration agenda & discourse, New Pact on Migration and Asylum.

Πολυπολιτισμικότητα, Εθνο-Πολιτισμική Ετερότητα και Μετανάστευση: Θεωρητικές Προκείμενες, Εξελίξεις και Προκλήσεις για τη Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική

Νίκος Παπαδάκης, Γεωργία Δημάρη & Νικόλαος Κοσμαδάκης

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επισκοπεί κριτικά τη σύγχρονη θεωρητική συζήτηση για τη διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας και της πολιτισμικής ποικιλότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στη θεωρητική διαμάχη ταυλοριανού κοινοτισμού και ηθικού φιλελευθερισμού. Στη συνέχεια και λαμβάνοντας υπόψη τις θεωρητικές προκείμενες και τα ζέοντα διακυβεύματα, εξετάζει ευσύνοπτα την εξέλιξη της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής μετά το ξέσπασμα της Προσφυγικής κρίσης του 2015, αλλά και τις πολιτικές επιπτώσεις στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, με έμφαση στην άνοδο ευρωσκεπτικιστικών- αντιμεταναστευτικών- ακροδεξιών πολιτικών σχηματισμών, στη βάση και της εργαλειοποίησης στερεοτύπων και φόβων. Τούτων δοθέντων, εστιάζει επίσης στις αναδυόμενες προκλήσεις για την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική.

Keywords: Πολυπολιτισμικότητα, Πολιτισμική Ποικιλότητα-Ετερότητα, Ταυλοριανό ιδανικό της αυθεντικότητας, Ηθικός Φιλελευθερισμός, Πολιτισμική Αναγνώριση, Προσφυγική Κρίση, Μεταναστευτική Πολιτική, αντι-μεταναστευτικός Λόγος, Νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο.

¹ To cite this paper in APA style: Papadakis, N., Dimari, G., & Kosmadakis, N. (2023). Multiculturalism and Ethno-Cultural Diversity: Theoretical Insights, Developments and Rising Challenges to the European Migration Policy. *HAPSc Policy Briefs Series*, 4(2), 105-121. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.36668>

² Professor, Department of Political Science, University of Crete.

³ Postdoctoral researcher, Department of Political Science, University of Crete.

⁴ PhD Candidate, Department of Political Science, University of Crete.

Εισαγωγή

Αν επισκοπούσε κανείς τη συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα σήμερα, θα διαπίστωνε ότι μια σειρά από επιμέρους επιχειρήματα συγκροτούνται, προκειμένου να πλαισιώσουν την εξελισσόμενη θεωρητική συζήτηση (και μεταξύ άλλων τη ζέουσα διαμάχη ταιϋλοριανής παράδοσης και ηθικού φιλελευθερισμού) και συνακόλουθα τις κανονιστικές προσεγγίσεις μιας ρευστής πραγματικότητας. Οι ίδιες οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες δείχνουν συχνά αμήχανες ενώπιον των πολιτικών και αξιακών διακυβευμάτων της συν-οίκησης πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα και κεφάλαιο. Οι πρόσφατες εξελίξεις και ειδικά οι τρομοκρατικές επιθέσεις του ISIS στην Ευρώπη και η προσφυγική κρίση περιπλέκουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση.

Τι συμβαίνει λοιπόν με την πολυπολιτισμικότητα; Απέτυχε όντως, όπως (άμεσα ή έμμεσα) επισημαίνουν κατά καιρούς ηγέτες Κρατών- Μελών της Ε.Ε. θέτοντας, ουσιαστικά, εν αμφιβόλω τις καταγωγικές σημασίες και τις συγκροτησιακές συνιστώσες του ίδιου του αξιακού πλέγματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Ενώ οι περισσότεροι εκπρόσωποι των mainstream πολιτικών σχηματισμών δεν δείχνουν να αμφισβητούν επισήμως τη σημασία της ενσωμάτωσης των εθνοπολιτισμικά διαφορετικών, τα σημασιακά όρια των σύστοιχων εννοιών δείχνουν να επαναπροσδιορίζονται, ενόσω τα πολιτικά αυτονόητα φλεγμαίνουν. Το τοπίο αναδιατάσσεται και οι συναινέσεις δείχνουν να υποχωρούν. Η αντι-μεταναστευτική ατζέντα φαίνεται να κερδίζει έδαφος στην πολιτική δημοσιότητα. Και η πολυπολιτισμικότητα συνεχίζει να γεννά πολιτικές και θεωρητικές εντάσεις, ενίοτε και εννοιολογικές και σημασιακές συγχύσεις, όπως και διλλήματα σε επίπεδο εφαρμοσμένης πολιτικής (βλ. και Χιωτάκης, 1999). Αρκεί μόνον να λάβει κανείς υπόψη του ότι ο ίδιος ο όρος χρησιμοποιείται άλλοτε για να αποτυπώσει ένα φαινόμενο και άλλοτε για να περιγράψει μοντέλα διαχείρισης αυτού.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ακόμα και όροι όπως πολυπολιτισμικότητα (multiculturalism) και διαπολιτισμικότητα (interculturalism) δείχνουν να αναπροσδιορίζονται, καθώς η ίδια η πολιτισμική ποικιλότητα (cultural diversity) δεν αρκείται στα σημασιακά αποθέματα του ταιϋλοριανού ιδανικού της αυθεντικότητας. Μάλιστα ειδικά σε ότι αφορά την έννοια της πολυπολιτισμικότητας, εντοπίζεται μια σοβούσα σύγχυση, καθώς η ολοένα και πιο δημοφιλής χρήση του εν λόγω όρου «συγχέει συχνά τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνών μέσα σε ένα κρατικό (ή και ομοσπονδιακό) μόρφωμα (multinational states) με τη συνύπαρξη ομάδων ή και ατόμων με διαφορετική εθνοτική προέλευση» (polyethnic states) (Λάβδας, 2012: 16-17).

Σε κάθε περίπτωση η μελέτη της πολιτισμικής ποικιλότητας ανακινεί την ανάγκη ανάλυσης των κρίσιμων δημόσιων πολιτικών που σχετίζονται με τη «διαχείριση» της εθνοπολιτισμικής ετερότητας.

Πέραν από το Ταυλοριανό ιδεώδες; Στον αστερισμό του ηθικού φιλελευθερισμού

Για 2 περίπου δεκαετίες επικυρίαρχο στη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας ήταν το Ταυλοριανό, νέο-αριστοτελικό κοινοτιστικό παράδειγμα. Το τελευταίο προτάσσει την αναγνώριση κάθε διαφορετικής αυθεντικής εθνο-πολιτισμικής ομάδας, χωρίς να καταφεύγει σε έτερα κριτήρια με συμβατικές αξιακές αναφορές, «φιλικές» στην κυρίαρχη ομάδα, τα οποία «υποτίθεται» ότι εδράζονται σε οικουμενικές (σ.σ. δυτικές) αξίες και αναπαραστάσεις (Taylor, 1997: 128). Το *ιδανικό της αυθεντικότητας* (ως εναντιωματικό αξίωμα στις πολιτισμικές ηγεμονίες), το πρόταγμα της *αμοιβαίας αναγνώρισης* (*mutual recognition*) και η σήμανση του “*equal worth*”⁵ (Taylor, 1992 και 1997: 123 & 128) επικαθόρισαν σειρά πολιτικών, που αφορούσαν στην ενσωμάτωση διαφορετικών ομάδων (κυρίως μεταναστών και μειονοτήτων), ειδικά σε πεδία όπως η εκπαίδευση, η γλώσσα κ.λπ.. Έτσι επί παραδείγματι συνέβαλλαν στην υιοθέτηση της αρχής της γλωσσικής αλληλεξάρτησης (“*cultural-linguistic interdependence hypothesis*”- βλ. Cummins, 1999: 147 και Cummins, 1984) και στην αξιοποίηση της υπόθεσης της προσθετικής διγλωσσίας (*additive form of bilingualism/ additive bilingual enrichment principle*- βλ. Landry & Allard, 1991: 198- 231) για τη δόμηση των προγραμμάτων εμβάπτισης στη γλώσσα (*two way bilingual immersion programs*- βλ. Cummins, 1999: 261-2 και Παπαδάκης, 2005: 214- 216), ενώ επηρέασαν συνολικά πολιτικές εκπαίδευσης και ενσωμάτωσης (*education & inclusive policies*).

Ωστόσο η κριτική στο Ταυλοριανό υπόδειγμα προσέγγισης της πολιτισμικής διαφοράς δεν άργησε να αποτυπωθεί σε συγκεκριμένα θεωρητικά *corpus*, ενώ η αναδιάταξη των αξιακών αναφορών «γέννησε» νέους Λόγους (*discourses*) περί πολιτισμικής ποικιλότητας- ετερότητας (*cultural diversity*). Ανάμεσά τους φαίνεται να αναδεικνύεται ως ολοένα και πιο επιδραστικός, ειδικά τις δυο τελευταίες δεκαετίες, ο ηθικός φιλελευθερισμός. Ο τελευταίος έλκει την καταγωγή του στο αίτημα υπέρβασης της ακαμψίας του διαδικαστικού φιλελευθερισμού και στο εγχείρημα αντίστιξης στον «αξιακό σχετικισμό» των ταυλοριανών κοινοτιστών. Κινείται στη σφαίρα του πολιτικού φιλελευθερισμού και της φιλελεύθερης ηθικής και πολιτικής θεωρίας, ενώ εμβληματική φυσιογνωμία του είναι ο Will Kymlicka. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο ηθικός φιλελευθερισμός κερδίζει προοδευτικά σε ισχύ και δημοφιλία στις δημόσιες σφαίρες, γιατί μεταξύ άλλων δομεί εμπειρικά εδραιωμένες αναλυτικές κατηγορίες και κυρίως ενσκήπτει στις έννοιες, αξιοποιώντας νέα αναλυτικά εργαλεία.

⁵ Στη μορφή της αποδοχής της ισοτιμίας- «φυσικής (και αταξινόμητης) ισότητας» κάθε διαφορετικού πολιτισμού και παράδοσης (Hohman, 1989: 16) όπως παρατίθεται στο Δαμανάκης, 2000: 17) και συνακόλουθα της αποδοχής της ισοτιμίας των διαφορετικών πολιτισμικών και μορφωτικών κεφαλαίων που φέρουν τα μέλη οποιασδήποτε εθνο-πολιτισμικής ομάδας (βλ. Δαμανάκης, 1997: 38- 40).

Πιο συγκεκριμένα τώρα: Συγκροτησιακές συνιστώσες του ηθικού φιλελευθερισμού αποτελούν οι αρχές της *ατομικής ελευθερίας στη μορφή του μη καταναγκασμού*, το *ιδανικό της ηθικής αυτονομίας*, η εμπράγματη έμφαση στον *αυτοσεβασμό* (με όρους Rawls), ενώ η αναγνώριση ενσωμάτωση των διαφορετικών εθνο-πολιτισμικών ομάδων προϋποθέτει την αναγνώριση από τις τελευταίες της ατομικής ελευθερίας και αυτονομίας των μελών τους (βλ. Kymlicka, 1995). Στην ουσία, ο ηθικός φιλελευθερισμός αντιπροτείνει σε αυτό που θεωρεί ότι διέπει το ταυλοριανό discourse (ήτοι τον αξιακό σχετικισμό- βλ. και Λάβδας, 1999: 27- 51 και Lavdas, 2001) την ανάδειξη εμπειρικά και θεωρητικά θεμελιωμένων κριτηρίων αναγνωρισιμότητας του Πολιτισμικά Ετέρου και σημαίνει την ηθική αυτονομία (moral autonomy) και το δικαίωμα της επιλογής (right to choose) ως τις καταστατικές προϋποθέσεις αναγνώρισης και ενσωμάτωσης μιας εθνο-πολιτισμικής ομάδας σε ένα σύγχρονο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα (Kymlicka, 1995: 83). Για την ακρίβεια η προστασία της ηθικής αυτονομίας και η μη παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων των μελών μιας εθνο-πολιτισμικής ομάδας φαίνεται να θεωρείται κρισιμότερη από την αυθεντικότητα και ιδιαιτερότητα (βλ. Λάβδας, 1999: 34), ενώ η ισότιμη μεταχείριση (equal handling) δεν ταυτίζεται επ ουδενί με την ομογενοποιημένη (uniform) αντιμετώπιση (βλ. Parekh, 1995: 83- 4). Τελικά, εκκινώντας από την αποδοχή του κοινωνικά διαδραστικού και διαλογικού χαρακτήρα της διαδικασίας συγκρότησης ταυτότητας (βλ. και Λάβδας, 1999), οι θεωρητικοί του ηθικού φιλελευθερισμού θεωρούν το συνδυασμό των προαναφερθέντων αξιών ως *conditio sine qua non* για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης ταυτότητας και για την εμπράγματη κατοχύρωση της ιδιότητας του πολίτη στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Επιπρόσθετα, για τον ηθικό φιλελευθερισμό, η άμβλυνση των συγκρούσεων μεταξύ της φιλελεύθερης πρόσληψης της ελευθερίας και των (κάποιες φορές θεωρούμενων ως «ανελεύθερων») πρακτικών μεμονωμένων εθνο-πολιτισμικών ομάδων, εδράζεται στο διαφορικό διαμοιρασμό μεταξύ των «*εσωτερικών περιορισμών*» (στη μορφή των απαιτήσεων μιας ομάδας από τα μέλη της) και της «*εξωτερικής προστασίας*», όπου ως τέτοια νοείται η δέσμη των απαιτήσεων της ομάδας από την ευρύτερη κοινωνία και *vice versa*. Με όρους Kymlicka, ένας τέτοιος διαχωρισμός επέχει θέση όρου συγκρότησης της αναγνώρισης του πολιτισμικά διαφορετικού (multicultural awareness): «οι φιλελεύθεροι μπορούν και πρέπει να ενσωματώσουν συγκεκριμένες μορφές εξωτερικής προστασίας, όπου αυτό βοηθάει την προαγωγή του δικαίου ανάμεσα στις ομάδες, αλλά, ωστόσο, θα πρέπει να απορρίψουν τους όποιους εσωτερικούς περιορισμούς που δύναται να περιορίσουν το δικαίωμα των μελών μιας ομάδας να αμφισβητήσουν και να αναδιαμορφώσουν τις παραδοσιακές δομές και πρακτικές».

Συγχρόνως ο ηθικός φιλελευθερισμός εστιάζει στον αποκαλούμενο «κοινοτικό πολιτισμό-κουλτούρα», ο οποίος «παρέχει στα μέλη του έναν τρόπο ζωής με νόημα για ολόκληρο το φάσμα

των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών, εκπαιδευτικών, θρησκευτικών και οικονομικών πτυχών της ζωής τους, τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Αυτού του τύπου οι πολιτισμοί συνήθως είναι συγκεντρωμένοι σε συγκεκριμένες περιοχές και βασίζονται σε μία κοινή γλώσσα»⁶ (Kymlicka & Norman, 2000, αλλά και Parekh, 1995 & 1998).

Με βάση όλα τα προαναφερθέντα, το αναδυόμενο κανονιστικό πλαίσιο προτείνει τη ρύθμιση των σύνθετων σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών εθνο-πολιτισμικών ομάδων, μέσα από τη θέσπιση-θεμιτοποίηση μιας σειράς συλλογικών δικαιωμάτων. Στη φιλελεύθερη θεωρία του για τα μειονοτικά δικαιώματα (liberal theory of minority rights), ο Will Kymlicka εισάγει τρεις θεμελιώδεις τύπους πολιτισμικών- μειονοτικών δικαιωμάτων (βλ. αναλυτικά Kymlicka, 1995 και Kymlicka & Norman, 2000). Πρόκειται για μια τυπολογία που επιχειρεί να «συνομιλήσει» με τους όρους συγκρότησης της ιδιότητας του πολίτη στις σύγχρονες κοινωνίες⁷:

- ✓ δικαίωμα στην αυτό-διακυβέρνηση (“*self-government rights*”) για τις εθνοπολιτισμικές ομάδες, που διαβιούν σε πολυεθνικά κράτη,
- ✓ πολυεθνικά δικαιώματα (“*polyethnic rights*”), ήτοι το δικαίωμα των μειονοτήτων να λαμβάνουν οικονομική και νομική υποστήριξη από το Κράτος με βάση τα αιτήματα και τις ανάγκες τους και
- ✓ δικαιώματα υπερ-εκπροσώπησης (“*special representation rights*”), που αφορούν στο δικαίωμα υπερ- αντιπροσώπευσης των (αναγνωρισμένων) διαφορετικών εθνο-πολιτισμικών ομάδων, στο πολιτικό σύστημα και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (μια εκδοχή θεσμοποιημένης θετικής διάκρισης).

⁶ Εδώ οι θιασώτες του ηθικού φιλελευθερισμού αναλαμβάνουν ένα σύνθετο θεωρητικό εγχείρημα, «αναμειγνύοντας» συλλογικές δημόσιες ταυτότητες με την ιδέα του πολιτισμού. Υπάρχουν τα έθνη και οι κοινωνίες όπως το Ελληνικό, το Γερμανικό, το Γαλλικό και τα οποία είναι οργανωμένα σε κράτη αλλά δεν υφίστανται ελληνικές, βρετανικές, γαλλικές «κοινοτικές κουλτούρες-πολιτισμούς» που να συστοιχούν πλήρως με τις προϋποθέσεις του ορισμού του Kymlicka. Άλλωστε «κάθε περίπλοκη ανθρώπινη κοινωνία, σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο, συγκροτείται από συμβολικές πρακτικές και μια ιστορία που συναρθρώνει με τις ρηματικές πρακτικές και τους λόγους που παράγουν εξουσία. Αυτή η ιστορία αποκρυσταλλώνει και διαφυλάτει τους αγώνες για εξουσία και κυριαρχία- δύναμη, τα σύμβολα και το ιδιαίτερο νόημα, εν συντομία την προσπάθεια για πολιτισμική και πολιτική ηγεμονία, οι οποίες καταβάλλονται από ομάδες, τάξεις και φύλα. Υπήρξε όμως ποτέ μία και μόνο κουλτούρα ή ένας και μόνο πολιτισμός, ένα συγκροτημένο σύστημα πεποιθήσεων, νοημάτων, συμβόλων και πρακτικών, το οποίο σύμφωνα με τον Kymlicka, “θα εκτεινόταν σε ολόκληρο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων”» (Παπαδάκης & Φραγκούλης, 2007: 149);

⁷ Η ίδια η ιδιότητα του πολίτη, διαμεσολαμβάνοντας μεταξύ συλλογικής ταυτότητας και ετερότητας- ατομικότητας, συσχετίζεται καταστατικά με τις «ποιότητες» και διεργασίες που απηχούν τους 4 τύπους των «αστικών αρετών»: γενικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές (Galston, 1991: 221- 4). Η ισόρροπη ανάπτυξη και των 4 αποτελεί, για τον ηθικό φιλελευθερισμό, *conditio sine qua non* για τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη (με την μορφή της ενεργούς συμμετοχής σε μια Πολιτεία- βλ. Lavdas 2001: 3) στις σύγχρονες δημοκρατίες (βλ. Kymlicka & Norman, 2000: 7-8).

Ρύθμιση, διαβούλευση και κατοχύρωση τόσο της εμπράγματης συμμετοχής στο πολιτικό σύστημα όσο και της ελευθερίας στην μορφή της καταστασιακής απονεύρωσης κάθε δυνάμει ή ενεργεία καταναγκασμού. Αποτελούν οι νέες κανονικότητες που εισάγει ο ηθικός φιλελευθερισμός την ορθολογική απάντηση στα σύγχρονα σημασιολογικά, αξιακά και πολιτικά αδιέξοδα αλλά και στις προκλήσεις της συμβίωσης στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες;

Καταρχήν οφείλει να αναγνωρίσει κανείς ότι η κριτική που ασκεί ο ηθικός φιλελευθερισμός στο ταυλοριανό υπόδειγμα διαχείρισης της πολιτισμικής ποικιλότητας και στις σχετικές προτάσεις πολιτικής, προσφέρει μια νέα, ψύχραιμη, ορθολογική «ματιά» στις σύνθετες σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ μειονοτικών και mainstream πολιτισμικών ομάδων (οι οποίες εμφανίζουν μια ιστορικά κυρωμένη έξη κυριαρχίας- *«old and habitual ideas of the main group»* με όρους Edward Said, 1993). Συγχρόνως καταδεικνύει την δομική θνησιγένεια του αξιακού σχετικισμού, καταλύει τις αναγωγιστικές «ευκολίες» του και αναδιατάσσει την πολιτική agenda. Παράλληλα όμως οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι η νέα αυτή τάση (ήδη ηγεμονική σε αρκετές συζητήσεις στις ΗΠΑ και τον Καναδά, αλλά και σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες) αναπτύσσεται σε μια περίοδο όπου οι κοινωνίες γίνονται ολοένα και πιο φυλετικά και εθνικά διαφοροποιημένες, πολώνονται διαμήκως νέων ταξικών γραμμών, ενώ δεν καταφέρνουν να άρουν τις κατά φύλο και κοινωνικό-οικονομική προέλευση ανισότητες και διακρίσεις (Giroux, 1993: 89-90). Και προσφέρει μια ορθολογικότητα, εμπειρικά εδραιωμένη μεν, καθόλου ουδέτερη και απροκατάληπτη ωστόσο. Κι αυτό γιατί «η επαγγελία της εξόδου από την ηγεμονία του τεϋλοριανού, κλασσικού κοινοτιστικού λόγου περί πολυπολιτισμικότητας και του συναφούς μάγματος σημασιών που αντλούσε νομιμοποίηση από έναν διευρυμένο αξιακό σχετικισμό και η σύγχρονη αναγγελία της επιστροφής σε κάποια νέα, σχεδόν «αυτονόητα» και οπωσδήποτε γενικά, κριτήρια για την αναγνωρισιμότητα (όπως η «ελευθερία ως μη καταναγκασμός») δεν μπορούν να κρύψουν μια ήκιστα ομολογημένη ιδεολογική επιλογή: αυτήν της νομιμοποιημένης μετάβασης από την καθολικότητα στην επιλεκτικότητα (γενναιόδωρη ή μη)» (Παπαδάκης & Φραγκούλης, 2007: 151). Ο συνδυασμός της αναδυόμενης επιλεκτικότητας με την επιστροφή στα κριτήρια αναγνώρισης (τα οποία ας μην ξεχνάμε είναι υπόλογα στην ιστορικότητα και στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις συγκρότησης τους) αναδεικνύει μια εκφανή (με όρους Emmanuel Levinas) πρόθεση αξιολόγησης και ταξινόμησης της πολιτισμικής ετερότητας ως τέτοιας. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Richard Rorty τέτοια κριτήρια αποτελούν “temporary resting places” (Rorty, 1979: 390) με σαφή πρόσδεση στις καταστατικές προϋποθέσεις εδραίωσης τους και στις σχεσιακές εξουσιαστικές συνιστώσες αυτών. Οι συνέπειες αυτής της επαν-εγκαθίδρυσης κριτηρίων γίνονται εμφανείς σε διάφορα, λιγότερο αφαιρετικά, προβλήματα. Επί παραδείγματι, ο Kymlicka υποστηρίζει τη διαφοροποίηση μεταξύ των δικαιωμάτων των εθνικών μειονοτήτων και των

δικαιωμάτων των μεταναστών. Δύσκολη και οπωσδήποτε διακυβεύσιμη διάκριση. Και άραγε αρκεί η αναγνώριση του δικαιώματος της διακριτότητας των (αναγνωρισμένων) πολιτισμών⁸ για να νομιμοποιήσει την επιστροφή σε κριτήρια αναγνωρισιμότητας; Ποιος τελικά είναι αυτός που θέτει τα κριτήρια; Και ποιες οι πρακτικές ανακλάσεις- συνέπειες μιας τέτοιας προσέγγισης;

Μπορεί, στα πλαίσια του ηθικού φιλελευθερισμού, να παρέχεται στα μέλη των μικρότερων εθνοπολιτισμικών ομάδων ηθική αυτονομία και το τόσο σημαντικό δικαίωμα στην επιλογή, που πιθανόν να το στερούνται εντός της «εγγείας» ομάδας τους, ωστόσο «οι μικρές αυτές πολιτισμικές οντότητες αποθαρρύνονται από την συλλογική ενεργό συμμετοχή και πιθανή (εμπλοκή στην) μεταρρύθμιση αυτού του κυρίαρχου (και έστω και ήπια) κανονιστικού πλαισίου δράσης» (βλ. Παπαδάκης & Φραγκούλης 2004: 233). Ας μην ξεχνάμε ότι η ένθεση κριτηρίων εντός ενός πολιτισμικού πλαισίου που εκλαμβάνεται ως δεδομένο, έστω γενικών και «αυτονόητων» κριτηρίων φίλιων ωστόσο στις αξίες δυτικού τύπου και στο φιλελεύθερο πρότυπο δημοκρατίας, επιστρέφει στις mainstream εθνοπολιτισμικές ομάδες τμήμα της ισχύος τους. Και μάλιστα αφού το εμβαπτίσει στο αναγγελθέν εγχείρημα εξόδου από τον (οπωσδήποτε επικίνδυνο) αξιακό σχετικισμό. Ωστόσο αυτές ακριβώς οι ομάδες αποτελούν «μέρος του προβλήματος». Συναινώντας με τις σχετικές απόφασεις του Michael Apple⁹ (1993 & 1996), θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι το μέρος του προβλήματος καλείται να εγκαθιδρύσει εκ νέου κριτήρια και συνακόλουθα να αποκαταστήσει τη σχέση του με τους μειονεκτούντες και υστερούμενους (disadvantaged) και συμβολικά να επιλύσει το πρόβλημα που ιστορικά δημιούργησε (βλ. σχετικά Παπαδάκης, 2005: 213).

Πρόκειται άραγε για ένα (ακόμα) παράδοξο της ύστερης νεωτερικότητας η μια θεμιτοποιημένη υπαναχώρηση στις ίδιες τις καταστατικές διακηρύξεις της;

Η κοινωνία της νεωτερικότητας καταγγέλθηκε από τον Theodor Adorno για τη διαμόρφωση συνθηκών ανέκκλητης δίωξης του Ξένου, για τη διαμόρφωση τελικά ενός πολιτισμού στον «οποίο οι ετικέτες έχουν κολληθεί (και) ότι είναι διαφορετικό μπορεί να αρχίσει να τρέμει» (Adorno & Horkheimer 1986). Μήπως μετά από λίγες δεκαετίες επίμονης έμφασης στην αναγνώριση του (κάθε) διαφορετικού, που οδήγησε σε ακρότητες (στις εκβολές της, συχνά αυτοαναφορικής, πολιτικής

⁸ Η στόχευση του ηθικού φιλελευθερισμού για την κατοχύρωση της δυνατότητας των εθνοτικών ομάδων να παραμείνουν διακριτές (εφόσον το επιλέξουν) είναι εύλογη. Σε αρκετές περιπτώσεις υφίστανται ιστορικά κυρωμένοι λόγοι για την επιθυμία διατήρησης τέτοιων εκδοχών «διακριτότητας», όπως στην περίπτωση του Καναδά υφίστανται λόγοι για τη διατήρηση του τριμερούς «συμβολαίου» αγγλόφωνων, γαλλόφωνων και ιθαγενών και για τη σαφή διάκριση μεταξύ πολυεθνικών και πολυεθνοτικών πολιτισμικών δικαιωμάτων (Kymlicka, 1995).

⁹ Ο τελευταίος αποτυπώνει το πρόβλημα απολύτως παραστατικά: «θα έπρεπε λοιπόν η πολυπληθής λευκή κυρίαρχη αγγλοσαξωνική κουλτούρα (WASP) να εξακολουθεί να διατηρεί το έσχατο δικαίωμα να κρίνει ποιες ΑφροΑμερικάνικες, ΑμερικανοΙνδιάνικες, Λατινικές, Ασιατικές κουλτούρες και ιστορίες του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος είναι νομιμοποιημένες, είναι εκείνες που δικαιούνται την επίσημη κατοχύρωση;» (Apple, 1993: 16- 17).

ορθότητας) και νομιμοποίησε εκφάνσεις του Μεταμοντέρνου, τα όρια ανεκτικότητας του ύστερα νεωτερικού (late modern) υποκειμένου φλεγμαίνουν; Τέσσερις ήμισυ αιώνες μετά τη συνθήκη του Augsburg, καλό είναι να ξαναθυμηθούμε ότι η θρησκευτική ειρήνη και η εμφάνιση του ιδανικού της ανεκτικότητας στην Ευρώπη έλκει την καταγωγή της όχι σε κάποια «αγνά» αδιαμεσολάβητα ιδανικά, αλλά στο ίδιο το καθημαγμένο οικονομικό και παραγωγικό τοπίο της Ευρώπης που είχαν διαμορφώσει οι θρησκευτικοί πόλεμοι (βλ Schumpeter, 1942, Papadakis, 2003 και Χιωτάκης, 1999: 106) και να αναζητήσουμε τις συγκροτησιακές συνιστώσες της εν εξελίξει νέας συζήτησης περί πολυπολιτισμικότητας ανάμεσα στα νέα οικονομικά και πολιτικά δεδομένα των μεταβιομηχανικών κοινωνιών, αλλά και στις ανασφάλειες όσων διαβιούν σε αυτές.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο ηθικός φιλελευθερισμός αποτελεί μια ασυνέχεια στην πολιτική θεωρία περί πολυπολιτισμικότητας και συγχρόνως ανακινεί ζητήματα μείζονος σημασίας για τις σχετικές δημόσιες πολιτικές. Ειδικά μάλιστα δομώντας μια πειστική αντιπρόταση στην κληρονομιά του «αξιακού σχετικισμού», την οποία άφησε το μεταμοντέρνο και οι εμμονές στο Κράτος ως Κυβερνούσα Ολότητα, και στις (συχνά στρεβλωμένες και οπωσδήποτε νομιμοποιητικές) χρήσεις της ταϋλοριανής, νέο-αριστοτελιανής παράδοσης. Ωστόσο δεν μπορεί να αγνοηθεί και μια ανεπίλυτη αντίφαση, που φαίνεται να ανακύπτει: «ενώ οικοδομεί το επιχείρημά του στη βάση της έννοιας της ελευθερίας συνομιλώντας με τα πιο σύγχρονα ρεύματα, δείχνει να “ξεχνά” ότι η νέο-ρεπουμπλικάνικη προσέγγιση που όχι σπάνια επικαλείται, εμβαθύνει στην έννοια της ελευθερίας και τη συνδέει ευθαρσώς όχι μόνο με την απουσία του καταναγκασμού (όπως η φιλελεύθερη προσέγγιση) αλλά και της ίδιας της κατάστασης εξουσίας, της καταστατικής δηλαδή προϋπόθεσης της ηγεμονίας (όπως επισημαίνει ο Pettit), και εύλογα αναρωτιέται κανείς πώς είναι δυνατόν η επαναφορά κριτηρίων για την αναγνωρισιμότητα, να μην δημιουργήσει μια νέα αόρατη (άρα και πανίσχυρη) κατάσταση εξουσίας;» ((Παπαδάκης & Φραγκούλης, 2007: 152). Η αναγγελία ενός χειραφετητικού εγχειρήματος, μιας συγκροτημένης απόπειρας άρσης οδυνηρών αδιεξόδων μπορεί να μετατραπεί σε μια δυσάγγελική εκδοχή της ιεραρχικής δόμησης υποκειμενικότητων, νομιμοποιώντας («αναπόφευκτους») αποκλεισμούς στη μορφή της άρνησης αναγνώρισης κάποιων ετεροτήτων; Κι αν ναι, μπορεί να γίνει αλλιώς;

Πρόκειται για βαθιά πολιτικά ερωτήματα, που δεν επιδέχονται εύκολες απαντήσεις.

Σύγχρονα ερωτήματα και επίμονες προκλήσεις.

Το μοντέλο διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας όπως επικράτησε στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες και στα εθνικά κράτη έχει μείζον ιστορικό ενδιαφέρον. Η μελέτη δε μοντέλων πολυπολιτισμικότητας όπως εκείνο της αφομοίωσης (π.χ. Γερμανία) ή του Melting Pot (π.χ. ΗΠΑ)

είναι χρήσιμη για την εξέταση και την ανάγνωση των γνωσιοθεωρητικών επιχειρημάτων που εμπεριέχουν. Το μοντέλο της φιλελεύθερης πολυπολιτισμικότητας, το οποίο έχει υιοθετήσει σήμερα ο δυτικός κόσμος, συνιστά επιταγή της Νεωτερικότητας, καθώς ενσωματώνει τον (εξισωτικό) φιλελευθερισμό ως κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πρόταγμα επιτρέποντας στα άτομα να έχουν ένα ζωτικό χώρο ελευθερίας και έκφρασης, ενώ η εκάστοτε πλειοψηφία εκφρασμένη με τη μορφή του κρατικού εξαναγκασμού πρέπει να είναι ουδέτερη.

Σε καμία περίπτωση, όμως δεν πρέπει να θεωρεί αυτονόητη η ουσία της σχέσης πολυπολιτισμικότητας- φιλελευθερισμού. Ένα απλό ερώτημα που μπορεί να διασφαλίσει ότι η συγκεκριμένη σχέση μπορεί να γίνει προβληματική είναι το εξής: Σε ποιο βαθμό μπορεί η κρατική εξουσία να παραμείνει ουδέτερη στις προτιμήσεις, στις πεποιθήσεις διαφορετικών μειονοτήτων, οι οποίες όμως ενδέχεται να εμφορούνται από ανελεύθερες ιδέες, ικανές να υπονομεύσουν τη σταθερότητα μιας δημοκρατικά ευνομούμενης κοινωνίας και πόσο δε μάλλον όταν αυτές οι ιδέες είναι σημαντικές για το άτομο.

Ο καλύτερος τρόπος για να κατανοηθεί καλύτερα η σχέση φιλελευθερισμού- πολυπολιτισμικότητας, είναι να απαντηθούν τα παρακάτω τέσσερα ερωτήματα.

Το πρώτο ερώτημα είναι εάν ο φιλελευθερισμός οφείλει να ασχοληθεί εκτενώς με την πολυπολιτισμικότητα¹⁰. Ο φιλελευθερισμός έχει ως βάση την ατομική ελευθερία. Ισχυρίζεται πως το άτομο είναι σε θέση να γνωρίζει το προσωπικό του συμφέρον και να διαμορφώνει το σχέδιο ζωής του όπως ακριβώς επιθυμεί στη βάση των ιδιωτικών του επιλογών (βλ. Glazer, 1982). Πολύ πρακτικά, το άτομο είναι κριτής της ζωής του.

Η πολυπολιτισμικότητα¹¹ από την άλλη εγκαταλείπει τη μονομέρεια του ατόμου και ενδιαφέρεται για τη συλλογικότητα. Ενδιαφέρεται για τη συνύπαρξη και τη συμβίωση διαφορετικών μονάδων. Σε ποιο βαθμό ο φιλελευθερισμός ως ένα (ενδεχομένως) ατομοκεντρικό πρόταγμα ενδιαφέρεται για την ταυτότητα μιας συλλογικότητας? Στις επιλογές που ο άνθρωπος προβαίνει, κομβικό ρόλο διαδραματίζει και η σχέση που έχει αναπτύξει με τ' άλλα άτομα. Οι σχέσεις αυτές ενδέχεται να έχουν

¹⁰ Η πολυπολιτισμικότητα είναι ζήτημα που προκύπτει στις φιλελεύθερες δημοκρατίες αφού οι δημοκρατικές προϋποθέσεις αναζητούν το θεωρητικό διάλογο ώστε οι μειονότητες να συμμετάσχουν υπό όρους ισότητας και θεσμικής ελευθερίας στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Η φιλελεύθερη σκέψη είχε διαμορφωθεί γύρω από «την απουσία της θετικής ηθικής καθοδήγησης στη φύση, την προτεραιότητα της ελευθερίας έναντι της εξουσίας, την εκκοσμίκευση της πολιτικής και στην προώθηση θεσμών της διοίκησης και των αρχών των νόμων που εγκαθιδρύουν τα όρια της κρατικής εξουσίας και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των πολιτών απέναντι στην εξουσία του κράτους» (Λεοντσίνη, 2005: 27).

¹¹ Ο Βρετανός, ινδικής καταγωγής, Parekh αναγνωρίζοντας ότι όλες οι κοινωνίες είναι πια πολυπολιτισμικές θεωρεί πως η ετερότητα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως πλούτος με στόχο τον αμοιβαίο σεβασμό και την αρμονική συνύπαρξη όλων των διαφορετικών ομάδων, ενώ ο στόχος των θεσμών και των πολιτικών των κυβερνήσεων θα πρέπει να είναι η εξάλειψη διακρίσεων και παντός είδους εκμετάλλευσης (βλ. Parekh, 1995).

έναν «χρηστικό» χαρακτήρα: το άτομο εισέρχεται και εξέρχεται από τις σχέσεις αυτές ελεύθερα. Σε κάθε περίπτωση, η ελευθερία διαμόρφωσης σχέσεων συνιστά αναμφισβήτητα μια φιλελεύθερη οπτική.

Στις πολιτισμικές ταυτότητες σε συνθήκες πολυπολιτισμικότητας, δεν ισχύει ωστόσο αυτόματα κάτι τέτοιο. Το άτομο δεν αισθάνεται απαραίτητα ελεύθερο να ενταχθεί σ' ένα πολιτισμικό τρόπο ύπαρξης. Απεναντίας, ενδέχεται να αισθάνεται τον πολιτισμικό τρόπο ύπαρξης ως κάτι το υποχρεωτικό, το αναγκαίο και καθοριστικό για τη διαμόρφωση της ταυτότητάς του. Δεν είναι λίγοι εκείνοι οι στοχαστές και οι θεωρητικοί οι οποίοι έχουν επισημάνει πως η ένταξη σ' ένα πολιτισμικό τρόπο ύπαρξης καθορίζει την ίδια την ανθρώπινη υπόσταση (Margalit και Halbertal, 1994). Το άτομο γεννιέται και σχεδόν αμέσως εντάσσεται σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Η ίδια δε η συγκρότηση ταυτότητας είναι μια διαλογική διεργασία (βλ. Παπαδάκης, 2008).

Η συμμετοχή του ατόμου σ' ένα συλλογικό τρόπο ζωής είναι κομβικό στοιχείο για τον ίδιο. Είναι επέκταση προσωπικής ελευθερίας. Πώς λοιπόν ο φιλελευθερισμός, ως ένα δόγμα που ασπάζεται τη γενική ιδέα της ατομικής ελευθερίας και της ισότητας των ευκαιριών, μπορεί να αντιμετωπίσει την πολυπολιτισμικότητα ως μια εκ των προτέρων δεδομένη και συλλογική κατάσταση;

Το κεντρικό ερώτημα που κυριαρχεί πλέον είναι «αν το ιδεατό δίκαιο κράτος θα έπρεπε να συσταθεί από τη σκοπιά του πώς θα πραγματοποιήσουμε μία ιδανική κοινωνία ή αν θα έπρεπε να συσταθεί από τη σκοπιά του πώς θα αναθρέψει την ευδαιμονία των ατόμων σε αυτήν την κοινωνία» (Hampton, 1997: 159)

Το δεύτερο ερώτημα έχει άμεση σχέση κατά πόσο μια πολιτισμική μειονότητα είναι σε θέση να εγείρει οιονεί δικαιώματα διαβίωσης (ως τέτοια) εντός του ενιαίου (σύνθετου) πολιτικού μορφώματος. Εκ πρώτης όψεως, το ερώτημα φαντάζει ιδιαίτερα αντιφατικό αφού ο φιλελευθερισμός είναι εγγυητής των δικαιωμάτων, τα οποία είναι μέσα εξυπηρέτησης των αναγκών των πολιτών. Πρέπει να σημειωθεί πως ο φιλελευθερισμός όμως ανέχεται την πολυπολιτισμικότητα υπό την παράβατη προϋπόθεση ότι τα άτομα θ' απολαμβάνουν ανά πάση στιγμή ένα αναφαίρετο δικαίωμα εξόδου από την πολυπολιτισμική κοινότητα στην οποία βρέθηκαν ή εισήλθαν με τη θέλησή τους (Habermas, 1994:107). Κάτι τέτοιο ασφαλώς δεν εξασφαλίζεται στο παραδοσιακό μοντέλο. Το τελευταίο μοντέλο επιτάσσει την υποταγή της πολυπολιτισμικής ταυτότητας του ατόμου στην πολιτισμική κοινότητα που επικρατεί αριθμητικά. Επομένως, το άτομο υποχρεούται να εγκαταλείψει την ιδιαίτερη και ξεχωριστή ταυτότητα του και να ενσωματωθεί (ακριβέστερα αφομοιωθεί) σε μια νέα ταυτότητα. Είναι ένα μοντέλο (σχηματικά) φιλελεύθερο, υπό ωφελιμιστική προσέγγιση όμως. Μόνο όταν οι πολιτισμικές μειονότητες ενσωματωθούν στο επικρατέστερο αριθμητικά μοντέλο

πολιτισμού νομιμοποιούνται να διεκδικήσουν ζητήματα διαβίωσης. Το συγκεκριμένο μοντέλο στοχεύει στην εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας. Το παραδοσιακό μοντέλο διαφέρει λοιπόν σημαντικά από το μοντέλο της φιλελεύθερης πολυπολιτισμικότητας (Παπαθεοδώρου, 2003: 69) και εκβάλλει μοιραία στην υποκατάσταση της εμπράγματης ενσωμάτωσης των πολιτισμικών ετεροτήτων από την γραμμική αφομοίωση.

Αντιθέτως, το μοντέλο της φιλελεύθερης πολυπολιτισμικότητας αναγνωρίζει την ατομική ελευθερία ως κινητήριο μοχλό υπεράσπισης της πολυπολιτισμικής ταυτότητας αλλά και ως μια δυνατότητα έγερσης καθολικών δικαιωμάτων επιβίωσης, διαβίωσης και ενσωμάτωσης. Βέβαια, το άτομο μπορεί με την ίδια μορφή ελευθερίας (ατομική) να απολέσει την προηγούμενη και κατόπιν ίδιας βούλησης (προσωπική αυτονομία) να γίνει μέλος μιας πολιτισμικής κοινότητας (Kukathas, 1992: 105-139). Αυτό συνεπάγεται ότι ο φιλελευθερισμός αποδέχεται ως θεμιτό το ενδεχόμενο, τρόποι ζωής, πολιτισμικές και άλλες ταυτότητες και κοινότητες να εξαφανισθούν εν τέλει ως αποτέλεσμα των δημοκρατικά φιλελεύθερων διαδικασιών και ως συνέπεια της ασκήσεως των ατομικών δικαιωμάτων τους από τους πολίτες. Ωστόσο, το μοντέλο της φιλελεύθερης πολυπολιτισμικότητας μπορεί και να ερμηνευθεί από μία δεοντοκρατική σκοπιά. Πρακτικά, στοχεύει στο σεβασμό των ατομικών και ιδιαίτερων γνωρισμάτων της πολιτισμικής μειονότητας. Δηλαδή, το πρόσωπο αναγνωρίζεται ως φορέας αξιών και πεποιθήσεων και γι' αυτό το λόγο χρήζει σεβασμού.

Το τρίτο ερώτημα που απασχολεί τη θεωρητική συζήτηση (εκβάλλοντας και στην εφαρμοσμένη πολιτική) είναι το κατά πόσον ο τρόπος ενσωμάτωσης των διαφόρων πολιτισμικών ομάδων και κοινοτήτων στο κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα επηρεάζει ή όχι το ηθικό βάρος των αιτημάτων για αναγνώριση, κατοχύρωση, προστασία και ενδεχομένως προαγωγή (Kymlicka, 1995: 18). Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι διακλαδική. Σε καμία περίπτωση, τα αιτήματα αυτά δεν έχουν το ίδιο ηθικό βάρος. Οι ντόπιοι λαοί που βρέθηκαν χωρίς τη συναίνεσή τους κάτω από την κυριαρχία αποικιοκρατών και υπέστησαν, ενδεχομένως, μακροχρόνια, διακριτική σε βάρος τους μεταχείριση είναι προφανές ότι προβάλλουν ισχυρές και ιδιαίτερα νομιμοποιημένες αξιώσεις. Σχετικά διαφορετική δείχνει να είναι ωστόσο η περίπτωση των οικονομικών μεταναστών που έρχονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την εξεύρεση εργασίας. Το χρονικό διάστημα παραμονής τους (μικρό ή μεγάλο) σε συνδυασμό με το βαθμό ενσωμάτωσης τους μπορεί να δικαιολογήσει σταδιακά τη μεταβολή της μεταχείρισής τους και να ισχυροποιεί βαθμηδόν αιτήματα αναγνώρισης και προστασίας της συλλογικής ταυτότητας. Συχνά θεωρείται ότι διαφορετικό ηθικό θεμέλιο έχουν οι αξιώσεις των ομάδων οι οποίες έρχονται και διαμένουν ένα μικρό χρονικό διάστημα στο κυρίαρχο κοινωνικο-πολιτικό μόρφωμα. Για παράδειγμα, τα αιτήματα των προσφύγων δεν έχουν (στην πράξη) την ίδια αναγνώριση από τα αιτήματα των οικονομικών μεταναστών που διαμένουν επί δεκαετίες. Η

ενσωμάτωση τους είναι από μικρή έως ανύπαρκτη με αποτέλεσμα η κρατική εξουσία να μην τους αντιμετωπίζει ως ίδιους (Ζαϊμάκης & Κανδυλάκη, 2005: 45).

Τέλος, συναφές με το αμέσως παραπάνω είναι και το ερώτημα κατά πόσον η διαχείριση του προβλήματος της πολυπολιτισμικότητας επιδέχεται ή όχι ενιαία αντιμετώπιση. Οι περισσότεροι στοχαστές φαίνονται να αναγνωρίζουν ότι επειδή ακριβώς οι παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση, άσκηση και προβολή των αιτημάτων αναγνώρισης και προστασίας συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων είναι πολλοί και ποικίλοι, το πρόβλημα της πολυπολιτισμικότητας δεν επιδέχεται μια μοναδική απάντηση ούτε ενιαία αντιμετώπιση. Επίσης, υπάρχουν παράγοντες όπως η ιστορική συνέχεια, το μέγεθος της μειονότητας και της εθνο-πολιτισμικής ετερότητας που είναι καθοριστικοί παράγοντες για την αντιμετώπιση της συγκεκριμένης μειονότητας και της εθνο-πολιτισμικής ετερότητας από ένα επικρατές πολιτισμικό πρότυπο.

Σε κάθε περίπτωση, υπάρχουν κοινωνίες που αυτοαναγορεύονται ως πολυπολιτισμικές όπως οι ΗΠΑ και ο Καναδάς. Θα έλεγε κανείς πως αυτές οι χώρες επιδιώκουν ιστορικά τη διατήρηση του πολυπολιτισμικού τους χαρακτήρα προκειμένου να συνεχιστεί η σταθερότητα τους μέσα από τη συνύπαρξη πολλών και ετερογενών πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα Κ-Μ υιοθετούν (τουλάχιστον σε ρηματικό επίπεδο) τις αξίες του πολιτικού πλουραλισμού και του δημόσιου πολιτικού πολιτισμού, αποδεχόμενα την πολιτισμική ταυτότητα του κάθε κράτους αλλά και των διαφορετικών εθνο-πολιτισμικών ομάδων εντός αυτού. Ωστόσο οι πρόσφατες εξελίξεις, ειδικά μετά το ξέσπασμα της προσφυγικής κρίσης, θέτουν εν αμφιβόλω αυτό το consensus, το οποίο ωστόσο αποτελεί συγκροτησιακή συνιστώσα της ίδιας της ενωσιακής διαδικασίας.

Προσφυγική Κρίση και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική: μια κριτική επισκόπηση

Η προσφυγική-μεταναστευτική κρίση των τελευταίων ετών αποτέλεσε πρόκληση για την Ευρωπαϊκή Ένωση με αποτέλεσμα να διεξαχθεί ένα έντονος δημόσιος διάλογος σχετικά με την πρόταση αναθεώρησης του Κανονισμού III του Δουβλίνου (604/2013/EE), ήδη από τον Μάιο του 2016 και έκτοτε οι συζητήσεις συνεχίζονται.

Η προσφυγική κρίση κατέδειξε πως οι εθνικές μεταναστευτικές πολιτικές δεν είναι εναρμονισμένες, δηλαδή δεν υπάρχει μια απόλυτα ενιαία ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική, καθότι αρκετά κράτη-μέλη είναι απρόθυμα να παραχωρήσουν ουσιαστικό μέρος των εθνικών κυριαρχικών τους δικαιωμάτων στην Ένωση. Η ΕΕ αποφασίζει τους όρους νόμιμης εισόδου και διαμονής, ενώ τα κράτη μέλη διατηρούν το δικαίωμα να ορίσουν τον αριθμό των ανθρώπων που θα δεχτούν να εισέλθει στην χώρα τους. Ωστόσο η ΕΕ μπορεί να διαδραματίσει υποστηρικτικό ρόλο προς τα κράτη - μέλη, ειδικά

σε οικονομικό επίπεδο. Σημειωτέον, ότι πρωταρχικό κριτήριο των πολιτικών της Ε.Ε. αποτελεί ο σεβασμός των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων .

Δυστυχώς, η ανομοιομορφία στο εσωτερικό της Ε.Ε. δημιουργεί προσκόμματα στην εφαρμογή κοινής πολιτικής για τη μετανάστευση και το άσυλο. Παρότι δε, γίνονται προσπάθειες σε θεσμικό επίπεδο, υπάρχουν ακόμη πολλές ελλείψεις και προβληματικά σημεία, τα οποία καθιστούν αναποτελεσματικές ή μερικώς αποτελεσματικές τις εκάστοτε πρωτοβουλίες. Και δεν υπάρχει χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του ελλείμματος συντονισμού αλλά και αποτελεσματικότητας, που παρουσιάζει η ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική, από την προσφυγική κρίση όπως ξεκίνησε το 2015 με κύρια χώρα εισόδου την Ελλάδα.

Ουσιαστικά, η προσφυγική κρίση ήρθε να αποκαλύψει την «έλλειψη πολιτική διακυβέρνησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και τις βαθιές και εγκολλημένες ασυμμετρίες, τη θηριώδη έλλειψη συντονισμού και τελικά την αδυναμία της Ε.Ε. να διαχειριστεί την κατάσταση των πραγμάτων στην λεγόμενη ευρωπαϊκή γειτονιά δηλαδή στην περιφέρεια ζωτικών της συμφερόντων» (Παπαδάκης, 2018: 5). Σε αυτήν τη νέα διαμορφωθείσα κατάσταση, η Ευρωπαϊκή Ένωση αρχικά αποφάσισε να εφαρμόσει την πολιτική της κατανομής των προσφύγων στη βάση του αριθμού των πολιτών και των δυνατοτήτων που είχε η κάθε ευρωπαϊκή χώρα («ρήτρα κατανομής») (βλ. και Παπαδάκης, 2018). Γρήγορα όμως η συγκεκριμένη συμφωνία κατέστη ανενεργή. Εξίσου ανενεργή κατέστη και η συμφωνία (Κοινή Δήλωση) ΕΕ-Τουρκίας της 18ης Μαρτίου 2016, που αναφέρεται στη μεταφορά μεταναστών από την Ελλάδα και την Ιταλία πίσω στην Τουρκία. Έχει επικριθεί έντονα από ομάδες ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μελετητές (Barbulescu, 2017) καθώς η Τουρκία δεν θεωρείται ασφαλής χώρα για την επιστροφή των μεταναστών. Κυρίως όμως η αναποτελεσματικότητά (και τελικά αποτυχία της) οφείλεται πρωταρχικά στις διατυπώσεις ασφάλειας που επιτρέπουν στην Τουρκία να ενεργεί όπως κρίνει σκόπιμο προκειμένου να επιδιώξει επιδιωκόμενους γεωπολιτικούς στόχους, εργαλειοποιώντας, μεταξύ άλλων, την αδυναμία της ΕΕ να επιτύχει πολιτική συναίνεση όσον αφορά ένα ενιαίο μέτωπο για τη μετανάστευση (Papadakis & Dimari, 2021).

Και πράγματι, τον Φεβρουάριο του 2020, η Τουρκία άρχισε να εργαλειοποιεί το προσφυγικό ζήτημα για τα δικά της γεωπολιτικά συμφέροντα. 13.000 πρόσφυγες και μετανάστες έφτασαν στον Έβρο για να εισέλθουν στην Ευρώπη, αποκαλύπτοντας την πρόθεση της Τουρκίας να χρησιμοποιήσει το προσφυγικό προς όφελος των δικών της γεωπολιτικών εξελίξεων και (μαξιμαλιστικών) σκοπών-σχεδίων (Lappas, 2020). Η άμεση απάντηση της Ελλάδας ήταν η αναστολή της διαδικασίας ασύλου μέσω νομοθετικής πράξης, που αναφερόταν στην εξαιρετικά επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη αντιμετώπισης της ασύμμετρης απειλής για την εθνική ασφάλεια (βλ. Dimari, 2020). Αυτή η κρίση

αποκάλυψε τις εγγενείς ελλείψεις της συμφωνίας της ΕΕ σε πραγματικές συνθήκες. Το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν στην πρώτη γραμμή κατά τη διάρκεια αυτής της κατάστασης, δεν της άφησε άλλη επιλογή από το να ενεργήσει αποφασιστικά κατά της Τουρκίας που προσπάθησε να χειραγωγήσει την αναποτελεσματική συμφωνία, ωθώντας την Ελλάδα να υιοθετήσει μια συγκεκριμένη στάση απέναντι στη μεταναστευτική- προσφυγική κρίση, που ήταν ωστόσο αναπόφευκτη εκείνη τη στιγμή (Papadakis & Dimari, 2023).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το Νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο (New Pact on Migration and Asylum), που υπεγράφη τον Σεπτέμβριο του 2020, βασίζεται σε τρεις πυλώνες: ισχυρή εξωτερική διάσταση με τις χώρες προέλευσης και διέλευσης, αποτελεσματικότερη διαχείριση των εξωτερικών συνόρων, αυστηρότερους και δικαιότερους κανόνες αλληλεγγύης εντός της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020 και Papadakis & Dimari, 2021 και 2023). Τα προβλήματα όμως παραμένουν και το (φιλόδοξο, όσο και ουσιαστικό- ολιστικό) Νέο Σύμφωνο, θα κριθεί στην πλήρη εφαρμογή του. Ήδη η αποτυχία της πρόσφατης άτυπης Συνόδου των Ηγετών της Ε.Ε. στη Γρανάδα (στις 6/10/2023) να καταλήξουν σε μια κοινή διακήρυξη για τη μεταρρύθμιση του συστήματος-πλαισίου για τη μετανάστευση και το άσυλο, λόγω των αντιδράσεων της Ουγγαρίας και Πολωνίας, περιπλέκει περαιτέρω την κατάσταση και περιορίζει τα περιθώρια αισιοδοξίας για την συγκρότηση μιας (επιτέλους) συνεκτικής και κοινής μεταναστευτικής πολιτικής στην Ε.Ε.

Καταληκτικές επισημάνσεις: επιπτώσεις και προκλήσεις

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα, αξίζει να επισημανθεί ότι οι αντιδράσεις από τμήματα της κοινωνίας και του πολιτικού κόσμου ήταν ιδιαίτερα ισχυρές σε αρκετά Κ-Μ της Ε.Ε.. Στερεότυπα αναδείχθηκαν, τα οποία άφησαν το υλικό τους αποτύπωμα στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα και επηρέασαν την διαμόρφωση και υλοποίηση πολιτικής. Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού έδειξαν να αντιδρούν, καθώς θεώρησαν (ακριβέστερα πείστηκαν) πως η διαμονή των προσφύγων απαιτεί ένα υπέρογκο οικονομικό κόστος. Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως η προσφυγική κρίση εμφανίστηκε σε μια περίοδο οικονομικής αβεβαιότητας και αστάθειας.

Οι επισφάλειες που δημιούργησε το διευρυμένο κοινωνικό κόστος της κρίσης, έδωσαν το έναυσμα στις πολιτικές δυνάμεις της Άκρας Δεξιάς να εργαλειοποιήσουν φόβους, προβληματισμούς και ανασφάλειες (βλ. και Παπαδάκης, 2018) και να διεκδικήσουν μια θέση στην εξουσία. Η Εναλλακτική για τη Γερμανία εισήλθε στο Γερμανικό Κοινοβούλιο. Ο Μακρόν στο δεύτερο προκριματικό γύρο των προεδρικών εκλογών στη Γαλλία αντιμετώπισε τη Λεπέν, τη πρόεδρο του Εθνικού Μετώπου. Παράλληλα, μετά τις τελευταίες εθνικές εκλογές της Ιταλίας, η Μελόνι αρχηγός του μετα-φασιστικού

Κόμματος Fratelli d' Italia σχημάτισε κυβέρνηση. Στην Ουγγαρία, Πρόεδρος είναι ο Β. Όρμπαν, ενώ στο βρετανικό δημοψήφισμα του 2016, όπου κατίσχυσε το Brexit, φαίνεται ότι κυριάρχησε σε τμήματα του εκλογικού σώματος η λογική της εθνικής ομοιογένειας και η δυσανεξία στη βασική ελευθερία της ελεύθερης κυκλοφορίας- μετακίνησης των εργαζομένων- πολιτών τη Ε.Ε. εντός της Ε.Ε. (βλ. σχετικά <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/41/vrij-verkeer-van-werknemers> και Papadakis, 2016). Επιπρόσθετα, αξίζει να επισημανθεί η σημαντική άνοδος που σημείωσαν τα ευρωσκεπτικιστικά, εθνικιστικά και ακροδεξιά κόμματα στις πρόσφατες Ευρωεκλογές του 2019¹².

Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει ένα ισχυρό κλίμα δυσπιστίας ενίοτε και δυσανεξίας από τμήματα της κοινωνίας ως προς την αποδοχή των προσφυγικών και μεταναστευτικών ρευμάτων, το οποίο εργαλειοποιείται από εθνικιστικούς και ακροδεξιούς κομματικούς σχηματισμούς σε διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες και αποτυπώνεται στις εκλογικές διαδικασίες.

Τούτων δοθέντων, η ίδια η εφαρμογή μιας ουσιωδώς φιλελεύθερης και γνησίως ενσωματωτικής μεταναστευτικής πολιτικής αποτελεί μια διαρκή και επίμονη πρόκληση για την ίδια την Ευρώπη και την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μια πρόκληση που δεν μπορεί να παραμείνει αναπάντητη, ούτε επιτρέπεται να παραμείνει όμηρος μιας αντι-μεταναστευτικής και (νέο)εθνικιστικής ατζέντας.

References

- Adorno Th. & Horkheimer M. (1986). *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Apple M. (1993). *Official Knowledge. Democratic education in a conservative age*. New York- London: Routledge.
- Apple M. (1996). *Cultural politics and Education*. New York and London: Columbia University -Teachers College Press.
- Barbulescu, R. (2017). Still a beacon of human rights? Considerations on the EU response to the refugee crisis in the Mediterranean. *Mediterranean Politics*, 22(2), 301-308.
- Beck U. (1999). *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Γ. Παυλόπουλος. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Butler, J. (1996). Performativity's social magic, σε T. Schatzki & W. Latler, επιμ. *The social and political body*. New York: The Guilford Press
- Cummins J. (1984). *Bilingualism and special education: Issues in assessment and pedagogy*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Cummins J. (1999). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*, μτφ. Β. Κούρτη- Καζούλλη. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης Μ. (2000). Η πρόσληψη της διαπολιτισμικής προσέγγισης, *Επιστήμες Αγωγής*, 1- 3, 3- 23.
- Dimari, G. (2020). The Securitization of Migration in Greece 2011-2019: A Discourse and Practice Analysis. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. ISSN 2285-4916 ISSN-L 2285-4916, pp. 1-13.

¹² Η Ευρώπη των Εθνών και της Ελευθερίας (ENF), όπου ανήκει το κόμμα της Μαρίν Λεπέν στη Γαλλία και η Ιταλική Λέγκα του Ματέο Σαλβίνι, κατέλαβε 59 έδρες (έναντι 37 που είχε στην απερχόμενη ευρωβουλή). Η Ευρώπη Ελευθερίας και Άμεσης Δημοκρατίας (EFDD) ενισχύθηκε από την Εναλλακτική για τη Γερμανία (AfD) και από το κυβερνών Ιταλικό κόμμα των Πέντε Αστέρων, καταλαμβάνοντας 54 έδρες στη νέα Ευρωβουλή, έναντι 37 στην παλιά (βλ. Papadakis, 2023).

- European Commission (2020). “A fresh start on migration: Building confidence and striking a new balance between responsibility and solidarity”. Available at: <https://www.statewatch.org/media/1354/eu-com-pact-pr-23-9-20.pdf> (Accessed: 15/11/2023).
- Ζαϊμάκης Γ., Κανδυλάκη Α.(2005). *Δίκτυα κοινωνικής προστασίας. Μορφές παρέμβασης σε ευπαθείς ομάδες και πολυπολιτισμικές κοινότητες*. Αθήνα: εκδ. Κριτική.
- Fraser N. (1998). From redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a “post- socialist” age, in C. Willett (ed.), *Theorizing Multiculturalism*. Cornwall: Blackwell.
- Galston W. (1991). *Liberal purposes: goods, virtues and duties in the Liberal State*. Cambridge: Cambridge Un. Press.
- Glazer, N. (1982). *Individual Rights against Group Rights*. Cambridge Mass: Harvard Un. Press
- Ghai Y. (2000). *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-ethnic States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens A. (1979). *Central Problems in Social theory*. London: Macmillan.
- Giroux, H. (1993). *Living Dangerously: Multiculturalism and the politics of difference*. New York: Peter Lang.
- Gutmann, A. επιμ. (1997). *Πολυπολιτισμικότητα*, μετάφραση Φ. Παιονίδης, πρόλογος Κ. Παπαγεωρίου. Αθήνα: Πόλις.
- Habermas, J. (1994). Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State, in A Gutmann (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton NJ: Princeton University Press
- Hohmann M. (1989). Interkulturelle Erziehung- eine Chance fur Europa?, in M. Hohmann & H. H. Reich (hrsg), *Ein Europa fur Mehrheiten und Minderheiten*, Munster – New York: Waxmann.
- Koning, Th. (2001). The Hegemony of Multiculturalism.A Comment on Will Kymlicka’s Theory of Nationalism, *Politička misao*, XXXVIII (5), 48–61
- Kukathas C. (1992). Are there any Cultural Rights? *Political Theory* 20(1).
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. & Norman, W. (2000). *Citizenship in diverse societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Λάβδας, Κ. (1999). Η πολυπολιτισμικότητα και η θεωρητική κληρονομιά του Εθνικού κράτους. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 2-3, Αθήνα: Σάκκουλας, σσ. 27- 51.
- Λεοντσίνη, Ε. Γ. (2005). Η φιλελεύθερη -κοινοτιστική διαμάχη στη σύγχρονη αναλυτική πολιτική φιλοσοφία. *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 22, 23-34.
- Landry R. & Allard R. (1991). Can schools promote additive bilingualism in minority group children?, in L. Malave & G. Duquette (eds), *Language, culture and cognition: a collection of studies in first and second language acquisition*. Clevedon: Multilingual matters, pp. 198- 231.
- Lappas, G. (2020). The instrumentalization of the refugee issue by Turkey in its foreign policy. TheSafiaBlog. 10/5/2020. Available at: <https://thesafiablog.com/2020/05/10/themanipulationoftherefugees/> (Accessed: 15/11/2023).
- Lavdas K. (2001). Republican Europe and Multicultural Citizenship. *Politics*, 21 (1), 1-10.
- Margalit, A. & Halbertal, M. (1994). Liberalism and the Rights to Culture, *Social Research* 61(3), 491-510.
- Παπαδάκης, Ν. (2005). Ιστορίες από το μέλλον. Κοινωνική Πολιτική, Διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας και το Κράτος που Κυβερνά (:): αναζητώντας μύθους και πραγματικότητες, στο Μ. Κασσωτάκης & Γ. Φλουρής (επιμ.), *Εκπαιδευτικά Ανάλεκτα*. Αθήνα: Ατραπός, σσ. 206- 231
- Παπαδάκης, Ν. (2008). Η νόσος του Ιανού. Πολυπολιτισμικότητα, αναγνώριση και ενσωμάτωση στην αρένα των σημασιών. *Κοινωνικό Κέντρο*, 1, 83-95.

- Παπαδάκης Ν. (2018). Το Κοινωνικό Κόστος της Κρίσης, Ανισότητες, Ανεργία- Επισφάλεια και Ευρωσκεπτικισμός στην Ευρώπη σήμερα. Σημειώσεις για την κατάσταση των πραγμάτων και τις προκλήσεις για τη δημόσια πολιτική σε Ευρώπη και Ελλάδα. *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 5-24.
- Παπαδάκης, Ν. & Φραγκούλης Ι. (2004). Πολιτικές Ενσωμάτωσης και Πολιτισμική Ποικιλότητα στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Όψεις της μετάβασης από την κοινωνία προέλευσης στην κοινωνία υποδοχής και θεωρητικά-πολιτικά διακυβεύματα, στο Γ. Κοντογιώργης, Κ. Λάβδας, Μ. Μενδρινού & Δ. Χρυσόχου (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία: το πολιτικό σύστημα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974- 2004)*. Τομ. Β', Αθήνα: Κριτική, σσ. 228- 240.
- Παπαδάκης, Ν. & Φραγκούλης Ι. (2007). Ηθικός φιλελευθερισμός και μεταναστευτική πολιτική, στο Ξ. Κοντιάδης & Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*. Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 145-156.
- Παπαθεοδώρου Θ (2003). *Μεταναστευτική πολιτική και ασφάλεια δικαιωμάτων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Papadakis, N. (2003). Diversity and Legitimacy: Multicultural awareness, social- educational integration and issues of political stability and legitimacy, in D. Meyer-Dinkgrafe, ed., *European Culture in a Changing World: Between nationalism and Globalism (Proceedings of the 8th International Conference of the International Society for the Study of European Ideas/ ISSEI)*. Aberystwyth: ISSEI.
- Papadakis, N. (2016). On the British EU Referendum: A brief result analysis and a first impact assessment, Keynote Speech in the Konrad Adenauer Stiftung “KAS Greece Political Academy 2016”. Chania: 2- 4 December 2016.
- Papadakis N. (2023). Cultural Diversity in the EU: theoretical insights and critical notes on the EU migration policy, in the context of the refugee crisis, in D. Anagnostopoulou (ed), *The role of Intercultural Dialogue in managing diversity in Europe*. Springer Publishers (under publication).
- Papadakis, N. & Dimari G. (2021). Refugee Crisis and Refugee Flows from Asia, transformations in Migration Policy and Securitization: The Trend towards Securitization and its Relationship to Precarity, in the case of Greece, in the International Conference entitled “Creating Commons in an Era of Precarity: A Multidisciplinary Conference on Migration and Asia”, organized by the CAPI-University of Victoria, Canada and UCRC (University of Crete Research Center for the Humanities, the Social and Education Sciences). 8 June 2021.
- Papadakis N. & Dimari G. (2023). Transformations in Greek Migration Policy after 2015: Securitization Practices and Precarity of Refugees. *Migration, Mobility, and Displacement*, 6, 102-119.
- Parekh, B. (1995). Liberalism, Equality and Multicultural Society, in J. Lovenduski & J. Stanyer (eds.), *Contemporary Political Studies*. Belfast: Political Studies Association of the United Kingdom.
- Parekh, B. (1998). *The Politics of Multiculturalism*. London: Macmillan.
- Popkewitz, T. H. (2000). Rethinking the comparative problems of Inclusion/Exclusion: Contributions of postmodern social and political theory, in J. Mpouzakis (ed.), *Historical- Comparative approaches*. Athens: Gutenberg.
- Rorty R. (1979), *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton: Princeton Un. Press.
- Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
- Schumpeter J. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Simon & Schuster.
- Taylor Ch. (1992). *Muticulturalism and the “politics of recognition”*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor Ch. (1997). Πολιτική της αναγνώρισης, μετ. Φ. Παιονίδης, στο Α. Gutmann (επιμ.), *Πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Πόλις.
- Waltzer M. (1999). *Περί ανεκτικότητας. Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*, μτφ. Κ. Μανδελάκη. Αθήνα, Καστανιώτη.
- Χουρδάκης Α. (2001). Θεωρητικές – διδακτικές προσεγγίσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό, στο Μ. Δαμανάκης (επιμ.), *Προλεγόμενα για ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα*. Ρέθυμνο: Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ, σσ. 155- 210.
- Χιωτάκης Στ. (1999). «Πολυπολιτισμικότητα» εναντίον πολυπολιτισμικότητας, στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, 2-3.